

НЕОЛОГІЗМ, ОКАЗИОНАЛІЗМ, ПОТЕНЦІЙНЕ СЛОВО: ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ

У статті проаналізовано теоретичні надбання в галузі вивчення інноваційних одиниць. Описано різноманітні погляди мовознавців на диференціацію неологізмів, okazionalizm, потенційних слів. З'ясовано причини й мотиви появи таких інноваційних одиниць. Визначено ознаки нових номенів. Установлено спільні риси та відмінності узуальних та неuzuальних дериватів. Виявлено специфіку дихотомії «потенційне / реальне». Простежено закономірності творення нормативних та ненормативних одиниць; побудовано категорійний апарат дослідження.

Ключові слова: неологізм, okazionalizm, потенційне слово, дериват, номен, новотвір, деривація.

Новикова Е. Б. Неологизм, okazionalizm, потенциальное слово: проблема разграничения. *В статье проанализированы теоретические разработки в области изучения инновационных единиц. Описаны различные взгляды языковедов на дифференциацию неологизмов, okazionalizm, потенциальных слов. Выяснены причины и мотивы появления таких инновационных единиц. Определены признаки новых номенов. Установлены общие черты и различия узуальных и неuzuальных дериватов. Выявлена специфика дихотомии «потенциальное / реальное». Изучены закономерности образования нормативных и ненормативных единиц, выстроен категориальный аппарат исследования.*

Ключевые слова: неологизм, okazionalizm, потенциальное слово, дериват, номен, новообразование, деривация.

Novikova Ye. B. Neologism, Occasionalism, Potential Word: Problem of Their Differentiating. *In the article the main theoretical issues concerning innovative units such as neologisms, occasionalisms, potential words, as well as extra-lingual and intra-lingual factors, that cause emergence of innovations, have been studied. Various linguists' approaches to differentiation of neologisms, occasionalisms and potential words have been analyzed. The causes and motives of emergence of these new units have been revealed. The main features of the new nomens have been structured. By belonging to language / speech, neologisms are divided into usual (common) and non-usual (author-individual or occasional), the latter can be constructed either with breaking word-building norms or without doing it. Similarities and differences of usual and non-usual derivatives have been established. The specific features of "potential / real" dichotomy have been determined. The patterns of forming standard and non-standard units have been traced. The categorical apparatus and methods to study derivation of adjectives in modern Ukrainian have been built.*

Key words: neologism, occasionalism, potential word, derivative, nomen, new formation, derivation.

До дискусійних проблем неології належить визначення критеріїв розмежування узуальних та інших видів інновацій. І хоч згадані явища й досліджено в найрізноманітніших аспектах і вимірах, проте загальноприйнятого, універсального визначення їхньої суті, місця та статусу не існує. Метою нашої роботи є встановлення меж між різними інноваційними одиницями, зокрема неологізмами, okazionalizмами, потенційними словами, і формування термінологічного апарату для вивчення нових ад'єктивних слів.

Серед новітніх наукових досліджень неологічних процесів у мові можемо назвати роботи українських (Н. Адах, А. Березовенко, К. Бріткової, Г. Віняр, Г. Вокальчук, О. Жижомі, А. Калетнік, Є. Карпіловської, Н. Клименко, Ж. Колоїз, Т. Коць, С. Лук'яненко, Д. Мазурик, А. Нелюби, О. Стишова, Н. Стратулат, О. Турчак, С. Шестакової та ін.) і зарубіжних (Н. Валгіної, Н. Гарбовської, Л. Гацалової, Х. Магомадової, І. Первухіної, О. Сенько, А. Сивової, А. Шумілової та ін.) учених. Активне звернення до нових слів спричинене постійною їхньою появою і, відповідно, потребою наукового опису й аналізу.

Суперечки щодо неологізмів, оказіоналізмів, потенційних слів існують навколо таких питань: 1) визначення основних та обов'язкових термінологічних ознак оказіонального й потенційного, їхньої загальної дефініції; 2) визначення оказіонального через визначення полярних явищ чи, навпаки, через ототожнення з іншими мовними явищами; 3) з'ясування причин і мотивів появи, функціонального призначення; 4) шляхи до набуття загальноновизнаного (узуального) статусу тощо [14, с. 87].

Традиційним в україністиці, як і в русистиці, є протиставлення потенційного слова, оказіональної (мовленневої) одиниці й узуальної (мовної). Відповідно до значення прикметника «потенційний» такі слова визначають як «можливі, ті, що існують у потенції». З огляду на це, закономірним є таке визначення терміна: «Потенційне слово – це слово, що може бути утворене за певним словотвірним типом, або те, що існує в мовленні, але ще не ввійшло в мову» [15, с. 511].

Ще Г. Винокур відзначав: «У будь-якій мові поряд зі словами, що вживаються в щоденній практиці, існують, окрім цього, так звані «потенційні слова», тобто слова, яких фактично немає, але які могли б бути, якби того захотіла історична випадковість» [1, с. 421]. Послідовники Г. Винокура підкреслюють лише можливість реальної появи потенційних слів, якщо виникає соціальна необхідність у них. Цю традицію продовжила Н. Котелова. Потенційними словами вона вважає потенційно наявні в мові слова, тобто слова, що мають лише місце, позицію в системі мови, але не реалізовані в мовленні. Тільки узус реалізує систему, робить потенційне реальним, він може закріпити й несистемне. Усе вирішує суспільна практика, а не можливості системи. Потенційне слово – це лише місце в системі мови, позиція. Реалізоване ж слово, що реально функціонує в мовленні, не може вважатися потенційним, оскільки зрозуміло, що реалізоване не може бути одночасно потенційним [9]. Іншого погляду дотримується Е. Ханпіра. Потенційним він називає слово, яке може бути утворене за мовною моделлю високої продуктивності, а також слово, що вже виникло за такою моделлю, але ще не ввійшло в мову [17]. На суголосну до попередньої думку О. Земської, потенційні слова й оказіональні слова – це «два полюси словотворення: перші є реалізацією законів словотворення, другі – порушенням цих законів» [5].

Розглядаючи потенційні слова як ті, що насправді існують, дослідники намагаються відмежовувати їх від оказіональних слів. Так, наприклад,

В. Лопатін вважає потенційні слова різновидом okazіональних: «...деякі мовознавці розуміють під okazіональними тільки індивідуально-авторські слова, протиставляючи слова okazіональні й потенційні» [10]. Okazіоналізмами мовознавець вважає і потенційні, й індивідуально-авторські слова. Дослідник також зараховує до потенційних лише певну частину okazіональних слів, тих, що «створюються на основі високопродуктивних словотвірних типів мови» [10], яким протиставляє індивідуально-авторські okazіоналізми, що базуються на тих чи тих порушеннях мовної норми, зокрема словотвірної, які виконують у мовленні художньо-виражальну функцію.

Ж. Колоїз вияснює той аспект, «що потенційність не є «елементом мовлення», не є і результатом мовленнєвої діяльності. Це схеми, моделі, які, щоб стати об'єктивною реальністю, повинні бути реалізованими в матеріальних сутностях. Допоки такий процес не відбувся, вони є абстракцією, нематеріалізованими мовними зразками, матеріалізовані елементи яких уже наявні в мові» [6, с. 30].

Термін «okazіональне слово» запропонувала Н. Фельдман, яка пояснювала його як слово, уживане лише один раз у конкретному мовленнєвому відрізку, утворене «на випадок». Однак дослідниця не виключає можливості входження таких слів до загального вжитку, до системи мовних узувальних одиниць. Okazіональні слова — це факти мовлення, зареєстровані як одноразові вживання. Жодних обмежень до їхньої узувальності немає. До розряду okazіональних слів Н. Фельдман вводить і факти індивідуального слововживання (індивідуально-авторські слова) [16]. Н. Котелова дотримується такого ж погляду на розуміння okazіональних слів, лише наголошуючи на тому, що до них також зараховують індивідуально-авторські, які створює автор із виражальною метою й часто зі значним відхиленням від очікуваних «системних» новотворів [8].

Вузкий погляд на сутність okazіональної лексики демонструють прибічники стилістичного критерію. Okazіональними вони вважають лише слова, що надають контексту особливої виразності, тобто основною ознакою okazіонального слова є особлива емоційно-експресивна забарвленість, стилістична маркованість, тісний зв'язок із контекстом [11]. У статті «Неологізм» О. Горшков зазначає: «Поряд із загальномовними неологізмами існують неологізми, які називають індивідуально-стилістичними, або okazіональними. Ці неологізми створюються авторами як засіб увиразнення в певному контексті, не розраховані на поширення і закріплення в загальномовному вживанні» [4, с. 159].

Подаючи власну дефініцію неологізму «як матеріального репрезентанта, що характеризується нульовим або мінімальним рівнем адаптації в «мовному просторі» і, відповідно, нульовим або мінімальним ступенем відтворюваності в комунікативному просторі», Ж. Колоїз виключає урахування дихотомії «неологізм / okazіоналізм», оскільки нові слова із нульовим ступенем відтворюваності є окремими випадками вживання, обмеженими комунікативним простором, причому деякі з них можуть увійти до загального вжитку. Власне, дослідниця вважає, що кожен неологізм проходить

початкову стадію свого існування як okazіональне слово, а вже потім закріплюється або не закріплюється в мові [7].

Традиційною є позиція вчених щодо правомірності виділення групи «неологізмів» як нових слів, зафіксованих нормативними словниками, а також груп okazіональних і потенційних слів як мовленнєвих утворень. Останні дві групи протиставляються в деяких класифікаціях одна одній за продуктивністю словотвірних моделей, ставленням до мовного стандарту, за категоріальною протиставленістю. Із цього можемо зробити висновок, що вчені називають два основні критерії розмежування okazіональної та узуальної лексики: словотвірна нормативність і яскраво виражена конотація.

Важливими йчасними постають спроби лінгвістів з'ясувати й систематизувати ознаки виокремлення okazіональних слів. Такими О. Ликов називає: 1) належність до мовлення; 2) невідтворюваність; 3) словотвірна похідність; 4) ненормативність; 5) функціональна одноразовість; 6) експресивність; 7) номінативна факультативність; 8) синхронічно-діахронічна дифузність; 9) індивідуальна належність [12].

Зауважимо, що О. Ликов трактує okazіоналізм як «мовленнєву експресивну одиницю, що має властивості невідтворюваності, ненормативності, номінативної факультативності й словотвірної похідності» [12, с. 11]. Деякі з вищеназваних ознак, як слушно зауважує Г. Вокальчук, не є абсолютними. Так, наприклад, «функціональна одноразовість аж ніяк не заперечує наявних фактів уживання того самого новотвору різними авторами. Ознака індивідуальної належності теж не може бути абсолютизованою, оскільки існують новотвори, авторство яких установити неможливо» [2, с. 39].

На думку іншого мовознавця І. Муромцева, «важливими критеріями визначення й розрізнення системних і okazіональних явищ в українському словотворенні є: а) часова сумісність зіставлених одиниць (системно й okazіонально розрізняються лише на рівні синхронії); б) рівень продуктивності словотвірної моделі; в) рівень сумісності сполучуваних морфем (одиниць мови); г) частота сполучуваності мовних одиниць на рівні мовлення; д) ступінь співвідносності семантичного й експресивного наповнення утвореного слова з відповідною словотвірною моделлю; е) ступінь співвіднесеності з нормами літературної мови» [13, с. 98]. Такі ознаки виокремлення okazіональних одиниць указують на суб'єктивну, а не об'єктивну думку. Вони не є безсумнівними властивостями конкретного мовного явища.

Важливим критерієм виділення okazіональних слів є також відчуття новизни і незвичності під час сприйняття слова, хоча цей критерій, як відзначають і вітчизняні, і зарубіжні мовознавці, є суб'єктивним. З огляду на це, О. Ликов зазначає, що постійна новизна слова (навіть okazіонального) логічно неможлива й лінгвістично неспроможна.

До складу okazіоналізмів В. Гак уключає й так звані «авторські okazіоналізми», тобто одноразові новоутворення, що мають авторську належність. Крім того, серед okazіональних слів учений виділяє також слова, утворені за продуктивними моделями [3], тобто okazіоналізми він розглядає в широкому розумінні.

Значний внесок у вивчення okazіональних слів зробила Н. Котелова, яка акцентувала увагу на тому, що okazіоналізми — це реалізовані потенційні слова, утворені мовцями в процесі мовлення за законами словотворення, а не взяті готовими з наявного інвентарю. За такого широкого погляду на okazіоналізми основним критерієм їхнього виокремлення є одноразова мовленнева реалізація на момент визначення їхнього статусу [8].

Усе сказане вище дає право констатувати, що стан okazіональності — явище тимчасове, перехідне. У широкому розумінні okazіональне є реалізацією потенційного з можливістю переходу в узуальне. Okazіональність, з одного боку, може бути протиставлена потенційності, і, з другого боку, okazіональне може бути протиставлене узуальному.

Із наведеного різноманіття поглядів на okazіональні слова переконливо видається концепція про закріпленість за ними визначення, що подають автори енциклопедії «Українська мова»: «Okazіоналізм — незвичне, здебільшого експресивно забарвлене слово, утворене на основі наявного в мові слова або словосполучення, іноді з порушенням законів словотворення чи норми мовної, що існує лише в певному контексті, в якому воно виникло. Okazіоналізми зіставляються зі словами узуальними, від неологізмів відрізняються тим, що зберігають свою новизну незалежно від реального часу їхнього творення» [15, с. 432]. Okazіоналізми й індивідуально-авторські новотвори вважаємо синонімічними поняттями.

Отже, узагальнюючи наявні думки, зауважимо: з новими мовними одиницями будь-якого рівня пов'язані протиставлення: узуальне / okazіональне, потенційне / реальне, нормативне / ненормативне. З огляду на викладене, визначаємо потенційні слова як можливі, що з'являється або не з'являється в мові, okazіональні слова як індивідуально-авторські неологізми, що існують лише в певному контексті. Зважаючи на фактичний матеріал, у нашій роботі немає потреби виділяти потенційні слова, відсутні як у мовній, так і мовленневій практиці. Шляхами подальшого дослідження можуть бути аналіз особливостей словотвірної семантики інноваційних дієслівних, прислівникових одиниць, із врахуванням вибудованого категорійного апарату.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Винокур Г. О.** Заметки по русскому словообразованию. Избранные работы по русскому языку. Москва: Просвещение, 1959. — С. 419—442.
2. **Вокальчук Г. М.** Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект): моногр. Рівне: Перспектива, 2004. — 524 с.
3. **Гак В. Г.** Языковые преобразования: моногр. Москва: Языки русской культуры, 1998. — 768 с.
4. **Горшков А. И.** Неологизм: словарная статья. Русский язык: Энциклопедия. Москва: Советская энциклопедия, 1979. — С. 159.
5. **Земская Е. А.** Китайгородская М. В., Ширяев Е. Н. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. Москва: Наука, 1981. — 276 с.
6. **Колоїз Ж. В.** Okazіональна деривація: теоретичний та функціонально-прагматичний аспекти: дис. ... д-ра філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Харків, 2007. — 442 с.
7. **Колоїз Ж. В.** Українська okazіональна деривація: моногр. Київ: Акцент, 2007. — 311 с.
8. **Котелова Н. З.** Проект словаря новых слов русского языка. Ленинград: Наука, 1982. — 86 с.
9. **Котелова Н. З.** Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов. Новые слова и словари новых слов. Ленинград: Наука,

1978. – С. 9–26. 10. **Лопатин В. В.** Рождение слова: неологизмы и окказиональные образования. Москва: Наука, 1973. – 151 с. 11. **Лыков А. Г.** Можно ли окказиональное слово называть неологизмом? Русский язык в школе. 1972. – № 2. – С. 85–89. 12. **Лыков А. Г.** Окказиональное слово как лексическая единица речи. Филологические науки. 1971. – № 5. – С. 70–81. 13. **Муромцев І. В.** До питання про співвідношення між окказиональним і системним іменним словотворенням у сучасній українській мові. Тези доповідей та повідомлень міжвуз. наук. конф. з питань східнослов'янського іменного словотвору. Київ: Наук. думка, 1974. – С. 98–99. 14. **Нелюба А.** Явища економії в словотвірній номінації української мови. Харків, 2007. – 302 с. 15. **Українська мова:** енцикл. / редкол. В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Вид-во Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с. 16. **Фельдман Н. И.** Окказиональные слова и лексикография. Вопросы языкознания. Москва, 1957. – № 4. – С. 64–73. 17. **Ханпира Э.** Фигурант и персоналия в языке и речи. Русский язык сегодня. Москва, 2002. – № 2. – С. 280–283. URL: <http://rus.1september.ru/articlef.php?ID=200200204>.

Новікова Євгенія Борисівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов, Харківський національний автомобільно-дорожній університет, вул. Ярослава Мудрого, буд. 25, м. Харків, 61002.

E-mail: vasilyok@ukr.net
tel.: +38 0958297372
orcid.org/0000-0001-7751-9917

Novikova Yevgeniya Borysivna – PhD (Philology), Associate Professor, Department of Foreign Languages, Kharkiv National Automobile and Highway University. Jaroslava Mudroho Str., 25 Kharkiv, 61002, Ukraine.